

B. F. SKINNER: ZA A PROTI SLOBODE A DÔSTOJNOSTI ČLOVEKA*

VASIL GLUCHMAN, Katedra filozofie PU, Prešov

V našom filozofickom a intelektuálnom prostredí sa len malá pozornosť venuje filozofickým aspektom behaviorizmu, ktorý zohrával veľmi významnú úlohu najmä v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch nášho storočia predovšetkým v amerických intelektuálnych kruhoch. Máme tendenciu vnímať behaviorizmus najmä ako psychologickú koncepciu, ktorá venuje mimoriadnu pozornosť otázkam determinácie ľudského správania. Pritom nám uniká skutočnosť, že behaviorizmus v druhej polovici 20. storočia v osobe jedného zo svojich najvýznamnejších predstaviteľov, Burrhusa Fredericka Skinnera (1904-1990), prispel (najmä v sedemdesiatych rokoch) k mimoriadne živej filozofickej a vôbec intelektuálnej diskusii o otázkach slobody a dôstojnosti. Podnetom tu bolo vydanie Skinnerovej práce *Beyond Freedom and Dignity (Mimo slobody a dôstojnosti)*, New York, Alfred A. Knopf 1971). Samotná Skinnerova práca vzbudila mimoriadny ohlas v USA, dlhé obdobie sa držala na čele amerického rebríčka bestsellerov v *The New York Times*. Lenže mnohé odborné filozofické ohlasy boli mimoriadne nepriaznivé. Noam Chomsky, Tibor Machan a ďalší podrobili Skinnera zdrvujúcej kritike za teóriu determinácie a najmä za "odmietnutie takých hodnôt ako sloboda a dôstojnosť človeka". Podobné názory sa veľmi často objavovali aj v amerických elektronických médiách.

B. F. Skinner vo svojej autobiografii *A Matter of Consequences: Part Three of an Autobiography* (New York, Alfred A. Knopf 1983) reagoval aj na búrlivú diskusiu, ktorá sa rozprúdila okolo vydania jeho knihy *Beyond Freedom and Dignity*. S odstupom viac ako jedného desaťročia a po veľkej kritike, ktorú vyvolali jeho názory na otázky slobody a dôstojnosti, napísal v spomínanej autobiografii: "Ako vedec som nechápal ľudí ako slobodné subjekty posudzované podľa ich výsledkov, ale navrhoval som zmeny v sociálnej praxi, ktoré by mohli viesť k tomu, že by sa cítili slobodnejší než predtým, a že by *dosiahli* viac." ([8], 310-311) Na adresu jedného zo svojich najväčších kritikov Skinner napísal: "Chomsky ma vykreslil ako človeka, ktorý chce ľudom vládnuť - ako diktátora, fašistu, totalitného vládcu. To bola dezinterpretácia celého môjho úsilia, ako aj práce *Beyond Freedom and Dignity*. Ľudí ovládalo ich fyzické a sociálne prostredie, ale to neznamenal, že by im mal vládnuť nejaký človek. Úlohou tvorcu kultúry bolo tvoriť vládnuce *prostredie*. Toto prostredie malo zahŕňať aj ľudí, ale ako priateľov, známych alebo cudzích, ale nemali to však byť ľudia vládnucci." ([8], 321) Na záver tejto časti autobiografického spomínania Skinner trpkou konštatoval, že "kvalita kritiky knihy *Beyond Freedom and Dignity* je šokujúco nízka a vedeckosť je mŕtva" ([8], 324).

* Príspevok je upravenou verziou časti nedávno vydanéj knihy *Etika sociálnych dôsledkov v kontextoch jej kritiky* (Prešov, LIM 1999).

Aby sme mohli objektívne zhodnotiť Skinnerove názory na otázky slobody a dôstojnosti museli opadnúť emócie, musel uplynúť určitý čas, za ktorý sa postupne ukázalo, že racionálna analýza Skinnerových názorov môže viesť k záverom, ktoré sú v mnohých aspektoch odlišné od emocionálnych reakcií prevládajúcich v prvom období diskusie o jeho knihe. Predovšetkým v deväťdesiatych rokoch (po Skinnerovej smrti) sa začali jeho filozofické názory vecne a racionálne analyzovať. Výsledkom tejto analýzy bolo okrem iného aj poznanie príčin, ktoré spôsobili takú negatívnu reakciu voči Skinnerovým názorom v amerických intelektuálnych kruhoch. Podľa Daniela W. Bjorka rozruch vznikol čiastočne z neznalosti. Len niektorí zo Skinnerových čitateľov vedeli podľa neho o operantnej vede viac. Všetci z nich však poznali tradičné témy, ktorým sa Skinner venoval alebo ktoré, ako sa zdalo, opustil: individuálna sloboda, dôstojnosť, vnútorné svedomie, slobodná vôľa a samotná ľudská podstata. Podľa Bjorka Skinner posunul tradičné témy do behavioristickej perspektívy. Zo známych pojmov urobil neznáme, zmenil to, čo oni poznali ako dobré - individuálnu slobodu a dôstojnosť, takže sa z nich stalo 'ovládanie'. Podľa Bjorka mnohí Američania pochopili Skinnerovu knihu inak, ako to zamýšľal Skinner ([2], 195). V podobnom duchu sa vyjadril aj Marc N. Richelle v knihe *B. F. Skinner: A Reappraisal*, kde napísal, že Skinner odmietol mnohé z mýtov spojených s pojmom slobody v našich vlastných predstavách a v našich sociálnych a politických systémoch. Podľa Richella kniha *Beyond Freedom and Dignity* nie je deštrukciou ani odmietnutím istých dôležitých vecí, ku ktorým sa tieto slová vzťahujú: je to kniha zameraná na jasnú analýzu slobody, na identifikovanie niektorých protikladov v povahe našej vášne pre slobodu. Richelle tvrdí, že Skinnerova kniha chce varovať ľudstvo pred možnými sebadeštruktívnymi dôsledkami nášho nekritického ospevovania slobody, pomôcť ľuďom, aby sa *cítili* slobodnejší ([7], 201).

Koncom osemdesiatych rokov a v prvej polovici deväťdesiatych rokov venuje veľkú pozornosť skúmaniu otázok slobody a dôstojnosti E. R. Harcum s kolektívom svojich spolupracovníkov na College of Williams & Marry vo Williamsburgu v USA. Vo svojich výskumoch okrem iného venujú pozornosť aj Skinnerovým názorom na tieto problémy. Na jednej strane na základe empirických výskumov dospeli k záveru, že Skinner sa mýlil, keď tvrdil, že ľudia získavajú dôstojnosť len v závislosti od výsledkov ich konania ([6], 257-267). Na druhej strane však E. R. Harcum vo svojej knihe *A Psychology of Freedom and Dignity: The Last Train to Survival* tvrdí, že Skinner obhajoval a podporoval ľudské blaho a že veril aj v dôstojnosť človeka, aj keď to vyjadroval na odlišnom základe ([4], 99-107).

* * *

Na úvod analýzy Skinnerových názorov na otázky slobody a dôstojnosti treba konštatovať, že samotný názov práce *Beyond Freedom and Dignity* je provokujúci. Vyjadruje jeho zásadný odpor k tomu, čo charakterizuje ako tradičnú literatúru o slobode a dôstojnosti, ktorá sformovala predstavu autonómneho človeka. Zdá sa, že pre mnohých Skinnerových kritikov už sám názov knihy bol dôvodom ich záporných reakcií.

Keď chceme správne pochopiť a zhodnotiť Skinnerove názory, musíme najprv hľadať odpoveď na otázku, čo Skinner rozumie pod autonómnyim človekom, slobodou a dôstojnosťou. Podľa jeho presvedčenia zvlášť problematické sú dve črty autonómneho človeka. Podľa tradičného názoru je človek slobodný. Je autonómny v tom zmysle, že jeho správanie nie je determinované. Môže teda zodpovedať za to, čo robí, a byť spravodlivo potrestaný, keď sa previní ([9], 19).

Podľa Skinnera tradičná literatúra o slobode smeruje k tomu, aby sa človek vymaňil spod ovládania alebo aby vystúpil proti ovládajúcim. V tomto rámci sa potom za zlých považujú tí ľudia, ktorí riadia správanie. Ovládanie je jasným protikladom slobody, pretože keď sloboda je dobro, potom ovládanie musí byť zlo. V protiklade k takémuto obmedzenému či redukovanému chápaniu slobody, ktorá je predmetom kritiky a odmietnutia, Skinner uvádza, že jeho technológia správania "akceptuje fakt, že sme závislí od sveta okolo nás a jednoducho zmeníme podstatu závislosti. Aby sme v rámci daných možnosti odstránili zo sociálneho prostredia nepríjemné podnety, nemusíme toto prostredie zničiť alebo sa z neho vymaniť; musíme ho zmeniť" ([9], 42).

Podľa Skinnera takáto sloboda (v skutočnosti ide o zásadnú redukciu slobody len na jednu jej formu) odmieta akékoľvek ovládanie ako nesprávne a dezinterpretuje výhody, ktoré možno získať zo sociálneho prostredia. Úsilie jeho technológie správania nie je zamerané "na oslobodenie ľudí spod ovládania, ale na analýzu a zmenu druhov ovládania, ktorým sme vystavení" ([9], 43). V súvislosti s dôstojnosťou Skinner konštatoval: "Osobnú dôstojnosť alebo hodnotu človeka uznávame vtedy, keď osobe prejavujeme uznanie za niečo, čo urobila. Miera nášho uznania, ktoré jej dávame, je nepriamo úmerná jasnosti dôvodov jej správania. Pokúšame sa prejavovať dostatok uznania sami sebe zatajením dôvodov nášho správania alebo konštatujeme, že sme konali z menej podstatných dôvodov." ([9], 58) Podľa jeho názoru technológia správania nenecháva autonómnemu človeku žiadnu možnosť získať uznanie, pretože "veda prirodzene hľadá celostnejšie vysvetlenie ľudského správania: jej cieľom je deštrukcia mýtu" ([9], 58).

Keby sme chceli sumarizovať túto časť analýzy Skinnerových názorov, tak treba uviesť, že z hľadiska kritiky slobody ide u Skinnera o kritiku voluntaristického či indeterministického chápania slobody. Odmieta takéto chápanie slobody človeka, nie akúkoľvek slobodu, keďže chápanie a uskutočňovanie dôstojnosti autonómneho človeka odvodzuje z indeterministického chápania slobody. Potom je zrejmé, že pri kritike a odmietaní dôstojnosti odmieta vlastne dôstojnosť autonómneho človeka, ktorá je výsledkom jeho indeterministicky poňatej činnosti a spočíva len vo výsledkoch tejto činnosti. V skutočnosti to znamená, že neodmieta každú slobodu a dôstojnosť, ale len tie ich formy, ktoré sú voluntaristicky a indeterministicky založené. V protiklade k odmietanému chápaniu slobody a dôstojnosti, ktoré sa u neho redukujú na indeterministické, vidí slobodu a dôstojnosť človeka nie v nezávislosti od akejkoľvek determinácie, ale v tom, že "človek sa nevyvinul ako etické alebo morálne zviera. Vyvinul sa do štádia, v ktorom vytvoril etickú alebo morálnu kultúru. Od iných zvierat sa neodlišuje tým, že má morálny alebo etický zmysel, ale tým, že dokáže vytvoriť morálne alebo etické sociálne prostredie" ([9], 175).

Schopnosť človeka tvoriť, formovať a ovplyvňovať svoje sociálne prostredie je dôkazom slobody a dôstojnosti človeka. Súčasťou uskutočňovania takejto slobody

a dôstojnosti človeka je to, že zároveň formuje aj určitý systém ovládania v rámci daného sociálneho prostredia. Na rozdiel od kritizovaného indeterministického chápania slobody neodmieta ovládanie vôbec. Ďalej to znamená, že Skinner nechcel zbaviť človeka každej dôstojnosti, ale len dôstojnosti, ktorú identifikoval s autonómnym človekom indeterministicky založeným. Spoločne s E. R. Harcumom a E. F. Rosenovou môžeme konštatovať, že "Skinner sa nechcel úplne zbaviť pojmu ľudskej dôstojnosti, ale iba vyjadriť ľudskú dôstojnosť vlastnými pojmami. Pripisoval dôstojnosť ľudským bytostiam na základe ... plne determinovaných systémov..." ([5], 498). Podľa Skinnera "človek môže byť ovládaný svojím prostredím, ale je to prostredie, ktoré je takmer celé jeho produktom. Ako jednotliviec ovláda sám seba prostredníctvom riadenia sveta, v ktorom žije, tak aj ľudský druh vytvoril prostredie, ktorého členovia sa správajú vysoko efektívne" ([9], 205-206).

Skinner ďalej rozvíja svoje názory a tvrdí, že človek, ktorý mení svoje fyzické a sociálne prostredie, vystupuje v úlohe tvorca ovládajúcej kultúry a zároveň ako ovládaný, ako produkt kultúry. Konkrétne to znamená, že "človek veľmi zmenil sám seba zároveň s tým, ako mení svet, v ktorom žije" ([9], 207). Z toho by teda mohlo vyplývať, že Skinner videl možnosť uskutočnenia slobody vôle práve u tých ľudí, ktorí tvoria vonkajšie prostredie. K podobnému záveru dospel aj E. R. Harcum ([4], 71). V nadväznosti na to potom možno konštatovať, že miera slobody vôle ľudí je závislá od miery ich schopnosti produkovať či tvoriť vonkajšie prostredie. Tento záver naznačuje určitú podobnosť s koncepciou dvoch typov mravných subjektov, ktorú som formuloval v práci *Človek a morálka* ([3], 32-115). Tieto dva typy mravných subjektov sa okrem iného líšia schopnosťou tvoriť vonkajšie prostredie, čo konkrétne znamená schopnosť byť aktívny. V nadväznosti na to možno tiež konštatovať, že Skinner na jednej strane odmieta koncepciu zaslúženej dôstojnosti (earned dignity) a otázke vnútornej dôstojnosti (intrinsic dignity) vôbec nevenuje pozornosť. V skutočnosti však napriek odmietnutiu zaslúženej dôstojnosti, práve túto formu dôstojnosti latentne akceptuje v svojom chápaní úlohy jednotlivca pri tvorbe vonkajšieho prostredia, kultúry a lepšej spoločnosti.

V práci *Človek a morálka* som len marginálne charakterizoval Skinnerovo chápanie slobody a dôstojnosti ako subjektívno-inštrumentálne ([3], 146). Keďže tento môj názor vyvolal u niektorých filozofov pochybnosti, uvediem Skinnerov názor na jednotlivca, ktorým by sa dalo dokumentovať jeho chápanie slobody a dôstojnosti. "Kultúra neexistuje mimo správania jednotlivcov, ktorí udržujú jej prax. Je to vždy jednotlivec, ktorý sa správa, ktorý vplýva na prostredie a ktorý sa mení v dôsledku svojho konania a ktorý tvorí sociálne nepredvídateľnosti, ktoré sú kultúrou. Najlepšie je chápať jednotlivca ako miesto, v ktorom sa spájajú mnohé línie vývoja do jedinečnej podoby. Jeho individualita je nespochybniteľná. A dokonca aj v rámci najstrohejšej kultúry každá osobná história je jedinečná. Žiadna kultúra nemôže zničiť túto jedinečnosť." ([9], 209) Rozhodujúca úloha v procese formovania sociálneho prostredia teda patrí jednotlivcovi (subjektu), ktorý slobodu a dôstojnosť získava a uskutočňuje ako nástroje v procese tvorby ovládajúceho prostredia a vo vzťahu podriadenosti voči tomuto ovládajúcemu prostrediu.

* * *

Sloboda a dôstojnosť (najmä však dôstojnosť v podobe ľudskej dôstojnosti) majú významné postavenie aj v etike sociálnych dôsledkov. Preto chcem teraz venovať pozornosť úvahám o týchto otázkach práve v kontexte spomínanej etickej koncepcie.

V súvislosti s niektorými predošlými vyjadreniami o slobode chcem uviesť, že sa v rámci etiky sociálnych dôsledkov prikláňam k názoru, ktorý je v odbornej literatúre známy pod viacerými názvami, napríklad ako slabý determinizmus (*soft determinism*) alebo kompatibilizmus. Podstata tohto stanoviska spočíva v tom, že na jednej strane možno akceptovať princíp determinizmu a na druhej strane možno uvažovať o morálnej zodpovednosti osoby za svoje konanie. Podľa tohto názoru sloboda, prípadne jej absencia, je záležitosťou jej stupňa. Z toho vyplýva aj stanovisko, že otázka, či daný čin môže alebo nemôže byť slobodný, nie je totožná s otázkou, či tento čin je alebo nie je determinovaný. Kompatibilizmus tvrdí, že stupeň slobody nie je závislý od stupňa determinácie. Podľa tohto stanoviska druh slobody potrebnej pre morálnu zodpovednosť je kompatibilný s determinizmom.

V nadväznosti na to možno uviesť, že slobodu vôle má každý mravný subjekt, ale mravná sloboda je prejavom či funkciou reflexívnej schopnosti mravného subjektu, teda mravného subjektu na určitom stupni mravného vývoja. Obsah mravnej slobody je určený obsahom dobra (pochopeného všeobecnejšie), o ktoré sa mravný subjekt usiluje. Slobodu vôle možno považovať za metafyzicky a ontologicky danú, zatiaľ čo mravnú slobodu subjekt získava v procese svojho mravného vývoja, teda v kontexte s tým, ako sa stáva mravne zrelým či mravne vyspelým. Sloboda vôle mravného subjektu sa prejavuje v tom, že sa môže viac či menej slobodne rozhodovať o spôsobe konania v rámci toho, čo od neho žiadajú mravné normy a v súlade s prostriedkami na naplnenie danej mravnej požiadavky. Na druhej strane mravná sloboda vyspelého subjektu morálky spočíva v tom, že sám aktívne pristupuje k tvorbe vlastných mravných hodnôt a noriem aj k ich uskutočňovaniu. Jeho mravná sloboda sa teda prejavuje v možnosti slobodne voliť mravné ciele a prostriedky na ich uskutočnenie a pritom nebyť bezprostredne viazaný mravnými normami platnými v danej sociálnej komunite, prípadne spoločnosti.

V tejto súvislosti možno pripomenúť pojem pozitívnej slobody, ktorý používa Isaiah Berlin. Pri charakteristike tohto pojmu I. Berlin napísal: "Človek túži predovšetkým uvedomovať si sám seba ako mysliacu, vôľou obdarovanú a aktívnu bytosť, ktorá nesie zodpovednosť za svoju voľbu a je schopná vysvetliť ju odvolávajúc sa na vlastné idey a ciele. Človek sa cíti slobodný do tej miery, do akej verí, že je to tak, a zotročený do takej miery, do akej je nútený uvedomiť si, že to tak nie je." ([1], 31) Jeho charakteristika pozitívnej slobody je teda v určitom zmysle blízka vymedzeniu druhého typu mravného subjektu v etike sociálnych dôsledkov ([3], 32-115). Musíme si však uvedomiť, že druhý typ mravného subjektu zahŕňa aj ďalšie aspekty, najmä reálnu morálnu zodpovednosť mravného subjektu. V Berlinovom vymedzení sa zdá, že zodpovednosť sa chápe dosť abstraktne. V protiklade k Berlinovmu pojmu pozitívnej slobody možno konštatovať, že pojem *mravná sloboda* poskytuje väčší priestor pre tvorivú mravnú sebarealizáciu subjektu v rámci daných možností sociálnej komunity, prípadne spoločnosti, než je to v prípade iba slobodnej vôle či pozitívnej slobody. V oboch prípadoch sú možnosti mravných subjektov rozhodovať sa, správať sa, konať a hodnotiť

determinované, avšak limity tejto determinácie sú rozdielne. Z toho vyplýva, že slobodná vôľa je charakteristickou črtou najmä mravných subjektov, ktoré možno zaradiť do kategórie zvykovej či skupinovej morálky, zatiaľ čo mravnú slobodu možno považovať popri slobodnej vôli za črtu reflexívnej morálky.

V etike sociálnych dôsledkov pojem *ľudská dôstojnosť* vyjadruje jednak schopnosť vnímať hodnotu iného človeka bez ohľadu na jeho pohlavie, rasu, svetonázor či náboženské presvedčenie minimálne ako rovnocennú hodnotu, akú pripisujeme sami sebe. Na druhej strane vyjadruje aj schopnosť reflexie jeho mravných a osobnostných kvalít. Tento pojem zahŕňa v sebe aj schopnosť sebaúcty jednotlivca voči sebe samému na základe uvedomenia si vlastných mravných kvalít a schopností. Takéto chápanie dôstojnosti má teda jednak určitý ontologický rozmer, ktorý vyplýva z toho, že prvotná idea dôstojnosti je odvodená z faktu ľudskej existencie, vôbec z ľudského bytia. Na druhej strane takéto chápanie dôstojnosti má situačný rozmer, ktorý je však podstatný a rozhodujúci, pretože na základe konkrétneho správania jednotlivca možno určovať aj mieru dôstojnosti, ktorá prináleží každému jednotlivcovi. V kontexte etiky sociálnych dôsledkov, najmä v prvom význame dôstojnosti, však sloboda nie je bezprostredne určujúcou podmienkou dôstojnosti, pretože tu je dôstojnosť spätá s faktom ľudského bytia, ktoré je vo svojej prvotnej podobe nezávislé od prítomnosti slobody. Vo vzťahu k druhému významu pojmu dôstojnosti je skutočne existencia slobody rozhodovania a konania základnou podmienkou toho, že mravný subjekt môže svojim správaním a konaním potvrdzovať a rozvíjať svoju dôstojnosť, ktorú získal pôvodne na základe svojej ľudskej existencie. Vyčlenenie dvoch fáz v rámci ľudskej dôstojnosti na základe stupňa mravnej zrelosti subjektov morálky (teda na základe toho, že sú schopné rozumne využívať slobodnú vôľu, že disponujú mravnou slobodou a že dokážu niesť morálnu a sociálnu zodpovednosť za svoje konanie) vnáša do pojmu ľudskej dôstojnosti nový faktor. Základným vymedzením dôstojnosti osoby môže byť mravná rovnocennosť všetkých ľudských bytostí, ktorá vyplýva z faktu samotnej ľudskej existencie. Ako som už uviedol predtým, tento fakt mravnej rovnocennosti musí byť potvrdzovaný konaním subjektu ako predpokladom zachovania dôstojnosti osoby a rešpektu voči nej. V prípade konania, ktoré je v rozpore so základnou požiadavkou čiže s rešpektovaním mravnej rovnocennosti všetkých nevinných osôb, ktoré si to zaslúžia, potom dochádza k strate dôstojnosti a rešpektu voči tejto osobe, a to práve v dôsledku jej konania. V súvislosti s konaním, ktoré je do veľkej miery poznamenané práve rešpektom voči mravnej rovnocennosti všetkých osôb, ktoré si to zaslúžia, potom narastá mravná (a nielen mravná) dôstojnosť týchto osôb a všeobecne sa zvyšuje rešpekt voči ich osobe.

V súvislosti so Skinnerovým chápaním dôstojnosti som uviedol, že dosť jednostranne viaže dôstojnosť len na slobodu. Aký je však skutočný vzťah dôstojnosti a slobody? Sú navzájom nezávislé, alebo sa navzájom podmieňujú? Tu treba pripomenúť, že sloboda ako podmienka realizácie dôstojnosti zodpovedá Skinnerovmu chápaniu realizácie dôstojnosti. Aj u Kanta je sloboda zásadnou podmienkou, pretože len slobodný mravný subjekt (teda rozumná bytosť) môže uskutočňovať mravnú povinnosť vyplývajúcu z mravného zákona. Na druhej strane neslobodné a nedobrovoľné konanie samo osebe nemusí znamenať stratu dôstojnosti človeka a stratu rešpektu voči jeho osobe zo strany ostatných mravných subjektov. Veľmi dôležitou podmienkou je to,

aby sa mravný subjekt v rámci svojich možností a schopností (a v rámci daných okolností) usiloval o minimalizáciu mravnej škody a mravného zla, ktoré vyplýva z takéhoto neslobodného a nedobrovoľného konania.

Na záver doterajších úvah o problematike slobody a dôstojnosti možno konštatovať, že sloboda napriek tomu, že je podstatnou podmienkou uskutočňovania dôstojnosti, sama osebe nie je zárukou konania smerujúceho k rešpektovaniu a realizácii samotnej dôstojnosti človeka. Je len podstatným predpokladom dôstojnosti. Tento predpoklad sa však musí naplňať vedomým úsilím mravných subjektov o uskutočnenie mravného cieľa, realizáciou jednotlivých princípov humánosti v našom každodennom živote, teda realizáciou pozitívnych sociálnych dôsledkov.

LITERATÚRA

- [1] BERLIN, I.: "Dva pojmy slobody". In: *O slobode a spravodlivosti: Liberalizmus dnes*. Bratislava, Archa 1993, s. 19-73.
- [2] BJORK, D. W.: *B. F. Skinner: A Life*. New York, Basic Books 1993.
- [3] GLUCHMAN, V.: *Človek a morálka*. Brno, Doplněk 1997.
- [4] HARCUM, E. R.: *A Psychology of Freedom and Dignity: The Last Train to Survival*. Westport, Praeger 1994.
- [5] HARCUM, E. R.- ROSEN, E. F.: "Perceived Dignity as a Function of Perceived Voluntary Control of Behavior's Dignity". In: *Journal of Psychology* 1990, r. 124, č. 5, s. 495-511.
- [6] HARCUM, E. R.- ROSEN, E. F.- BURIJON, B. N.: "Popular Versus Skinnerian Views on Relation Between Human Freedom and Dignity". In: *Journal of Psychology* 1989, r. 123, č. 3, s. 257-267.
- [7] RICHELLE, M. N.: *B. F. Skinner: A Reappraisal*. Hove-Hillsdale, Lawrence Erlbaum Publishers 1993.
- [8] SKINNER, B. F.: *A Matter of Consequences: Part Three of an Autobiography*. New York, Alfred A. Knopf 1983.
- [9] SKINNER, B. F.: *Beyond Freedom and Dignity*. New York, Alfred A. Knopf 1971.

Doc. PhDr. Vasil Gluchman, CSc.
Katedra filozofie PU
ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
SR